

Анотації

Г.Саган: «Югословяне-студенты духовных академий России в Украине». На основе привлечения новых архивных документов в статье анализируется сотрудничество православного клира Украины и студентов-югословян, обретающих высшее духовное образование в российских духовных академиях. В статье показано значение такого общения как части культурных взаимоотношений украинского и югословянских народов.

Ключевые слова: югославские студенты, украинские священники, сербский православный клир, югословянское духовенство, Сербская Православная Церковь, межцерковное сотрудничество.

G.Sagan: Yugoslavs – students of Russian religions academies in Ukraine. Taking into account new archive documents the article deals with the issue of cooperation of Orthodox clergy of Ukraine with Yugoslavs students who were receiving higher religions education in Russian religions academies. The research shows the importance of such communication as a part of cultural relations of the Ukraine and Yugoslav people.

Keywords: Yugoslav students, Ukrainian clergy, Serbian Orthodox clergy, Yugoslav priesthood, Serbian Orthodox Church, inter-religions cooperation.

*Р. Шеретюк** (м. Рівне)

УДК 2, 27-28; 9, 908

ДИСКУРС УРЯДОВОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЩОДО УНІАТСЬКОЇ ЦЕРКВИ ЗА ПРАВЛІННЯ ПАВЛА І (1796-1801 рр.)

У статті Руслани Шеретюк «Дискурс урядової політики Російської імперії щодо Уніатської церкви за правління Павла І (1796-1801 рр.)» досліджено і проаналізовано напрям внутрішньої політики російського імператора Павла І, зокрема виявлено сутність і спрямованість урядової політики Російської імперії у релігійно-церковній царині в 1796-1801 рр. Спираючись на російське імперське законодавство вказаного періоду, з'ясовані механізми, методи та наслідки реалізації урядової політики російського самодержавства щодо Уніатської церкви.

Ключові слова: Уніатська Церква, уніатські монастирі, уніати, імператор Павло І, Російське самодержавство, Російська Православна Церква, латинські єпархії, Товариство Ісуса, чернечі ордени.

* Шеретюк Р.М. – кандидат історичних наук, завідувач кафедри мистецтвознавства і культурології Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету.

Постановка проблеми. Проблеми, пов'язані зі скасуванням Уніатської церкви на Правобережжі впродовж кінця XVIII – першої половини XIX ст., залишаються в полі зору вітчизняних дослідників. Дана тема певним чином актуалізувалася у зв'язку з тим, що у 2009 році виповнилося 170 років з часу скасування цієї церкви в 1839 р. Аналіз студій, присвячених їй, засвідчує, що чи не найменше уваги було приділено саме дискурсу урядової політики Російської імперії щодо Уніатської церкви за правління Павла I (1796-1801 рр.).

Стан розробленості теми. Дослідження проблеми становища Уніатської церкви в період правління імператора Павла I знайшло фрагментарне висвітлення в російській історіографії XIX ст. Це, зокрема, праці Б.Давидовича [Давидович Б.С. Судьбы православия и русской народности на Волыни в последнее столетие (1796-1896). – Почаев, 1896. – 36 с.], М.Кояловича [Коялович М. История воссоединения западно-русских униатов старых времен. – СПб., 1873. – 400 с.], І.Наумовича [Пятидесятилетие (1839-1889) воссоединения с Православною церковью западно-русских униатов. – СПб., 1889. – 62 с.]. Розгляд окремих аспектів цього питання простежується також у працях російських дослідників 60-90-х рр. XX ст. [Церковь в истории России (IX в. – 1917 г.): Критические очерки. – М., 1967. – 336 с.; Русское православие: вехи истории / Науч. ред. А.И.Клибанов. – М., 1989. – 719 с.; Эйдельман Н.Я. Грань веков. Политическая борьба в России. Конец XVIII – начало XIX столетия. – СПб., 1992. – 384 с.; Черкасов П.П., Чернышевский Д.В. История императорской России. От Петра Великого до Николая II. – М., 1994. – 448 с.]. У вітчизняній історіографії означеної теми поважне місце займають студії С.Жилюка [Жилюк С. І. Російська церква на Волині (1793-1917 р.). – Житомир, 1996. – 174 с.], О.Крижанівського і С.Плохія [Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібник: У 3-х книгах. – Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX століття. – К., 1994. – 336 с.], Г.Надтоки [Надтока Г. Католицизм в українських губерніях Російської імперії наприкінці XVIII – в першій чверті XIX ст. // Людина і світ. – 2001. - №4. – С. 9-15; №5. – С. 55-61], Н.Стоколос [Стоколос Н.Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.): Монографія. – Рівне, 2003. – 480 с.], а також третій том «Православ'я в Україні» 10-томного видання «Історія релігії в Україні» Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С.Сковороди НАНУ [Історія релігії в Україні: У 10 т. // Редкол.: А.Колодний (голова) та ін. – К., 1996-1999. – Т.3. Православ'я в Україні / За ред. А.Колодного, В.Климова. – 1999. – 560 с.], які відзначаються докладною джерельною базою, осмисленням окремих аспектів трансформацій Уніатської церкви цього часу. Проте ще не отримали належного системного опрацювання та релігієзнавчого аналізу сутність і спрямованість урядової політики періоду правління Павла I щодо Уніатської церкви, що й стало предметом нашого дослідження.

***Мета і завдання дослідження.** Відтак, мета даної наукової розвідки полягає у з'ясуванні дискурсу внутрішньої політики російського імператора Павла I, зокрема виявлення сутності і спрямованості урядової політики Російської імперії у релігійно-церковній царині в 1796-1801 рр. Завдання дослідження полягають у з'ясуванні механізмів, методів та наслідків реалізації урядової політики російського самодержавства щодо Уніатської церкви.*

Основний зміст статті. На відміну від послідовної зовнішньої та внутрішньої політики Катерини II, дії Павла I упродовж усього періоду його правління (1796-1801) характеризувались імпульсивністю і непередбачуваністю, в чому, безумовно, проявилися специфічні риси його вдачі⁶. Багато політичних кроків Павла I, особливо на початку, після зісестя на престол, на перший погляд виглядали, як вияв намірів «звести рахунки» з катерининськими вельможами, покійною матір'ю та її політикою. Однак їх суть полягала не в тому, щоб «поквитатися» з колишньою імператрицею та її оточенням, а в бажанні Павла I протиставити її «згубній» політиці, що послабляла, на його думку, самодержавство, тверду лінію на зміцнення засад абсолютистської влади в Росії. Така налаштованість нового імператора пояснювалася його негативним ставленням до Великої Французької революції: на межі XVIII і XIX ст. для російського царизму було життєво важливо вирішити питання про зміцнення ідеологічних засад самодержавства. Саме тому політичною метою Павла I була максимальна централізація, значне посилення імператорської влади як єдиний шлях до «блаженства всіх і кожного» [Эйдельман Н.Я. Грань веков. Политическая борьба в России. Конец XVIII – начало XIX столетия. – СПб., 1992. – С. 57].

Власне такий загальний вектор, незважаючи на певну суперечливість, об'єднував сотні нових указів російського імперського законодавства 1796-1801 рр. Не стала винятком у загальній системі регламентації та жорсткого порядку й релігійно-церковна царина. Зрозуміло, що посилення

⁶ Павло I народився в 1754 р. й одразу, за наказом імператриці Єлизавети Петрівни, був відібраний у матері (в майбутньому – Катерини II), котра навіть не встигла звикнути до нього. Виховувався він під наглядом самої Єлизавети Петрівни, яка мала намір зробити Павла своїм спадкоємцем. Відірваний від матері, він просто не мав можливості проїнятися синівськими почуттями, зрештою й сама Катерина все більше віддалялася від сина. Її байдужість до нього згодом переросла у відверте дистанціювання. Саме тому сучасні російські дослідники зауважують, що таке дитинство, особливо відсутність материнської любові та опіки, повною мірою позначилися на характері Павла I, котрий «вирізнявся недовірливістю, нестриманістю, грубістю і навіть жорстокістю, що поєднувалися із сентиментальністю. Відтак, уся наступна політика Павла I мала відбиток його деформованої особистості» [Див. про це докладно: Черкасов П.П., Чернышевский Д.В. История императорской России. От Петра Великого до Николая II. – М.: Международные отношения, 1994. – С. 222-223].

самодержавного начала вимагало відповідного ідеологічного обґрунтування. Звичайно, російський престол освячувався Православною церквою, однак за правління Павла I «імператору не приходить в голову зміцнювати свою манеру царювання православним благословенням. Швидше навпаки: він благословляє церкву, вперше прямо говорить про те, що давно вже існує фактично, однак «не вимовляється»: «російський государ – глава церкви» [Там само. - С. 64]. Показовим у цьому контексті є наступний епізод: коли московський митрополит Платон висловив своє невдоволення з приводу нагородження церковних ієрархів орденами, то Павло I розгнівався на нього, адже це відображало його погляд на православне духовенство як на одну з «державних служб» в імперії.

Відтак, саме в роки правління імператора Павла I посилюється державний курс самодержавства на зміцнення Православної церкви як складової частини державно-бюрократичної системи - одного з гарантів соціального спокою в імперії⁷, апогеєм якого з часом стала державна політика Миколи I (1825-1855). Саме тому указам Павла I щодо церковних справ нерідко передувала формула: «Вважаючи одним із найголовніших обов'язків царювання опікування благоустроєм церкви... визнали Ми за благо зробити на користь оно́го розпорядження...». У зв'язку з цим у 1797 р. в законі про успадкування престолу імператор був оголошений главою Російської православної церкви, її «верховним захисником і охоронцем догматів», «доглядачем православ'я», а сама церква – «панівною і першенствующою». Указом 1799 р. передбачалося приведення єпархіальних меж у відповідність до меж губерній, а поділ єпархій на протопопії мав узгоджуватися з поділом губерній на повіти [Полное собрание законов Российской империи, с 1649 г. (Далі – ПСЗ). – СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. - Т. XXV. - №19.156. – С. 813-821]. Цими рішеннями в цілому завершувалася реформа, розпочата ще в 1784 р. поділом Росії на губернії, що мала узгодити державно-адміністративні та церковні кордони [Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. – 1999. – С. 210-211]. Отже, внутрішня політика Павла I, зокрема і в релігійно-церковній сфері, була зорієнтована на зміцнення засад самодержавства в Росії, кардинальних уніфікаційно-державних перебудов, викликаних гострою кризою абсолютизму в Європі.

Політичні катаклізми в Західній Європі наприкінці XVIII ст. розглядалися російськими правлячими колами, так само як і західноєвропейськими світськими і духовними ієрархами, передусім як наслідок невір'я, появи та розповсюдження ідей Просвітництва, зокрема

⁷ За порівняно короткий час були істотно підвищені грошові оклади православного духовенства, а також у 2-5 разів збільшені земельні наділи монастирів, архієрейських домів. У кілька разів збільшувалися державні субсидії на утримання духовних академій та семінарій. Частина цих державно стимулюючих заходів стосувалася і неправославних церков [Див.: Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. – 1999. – С. 233].

вільнодумства. Впливові при російському дворі французькі емігранти-католики (серед них було багато єзуїтів), котрі хлинули в Росію після Великої Французької революції, всіляко сприяли утвердженню таких поглядів.

Наступна, доволі тісна, але, здавалося б, парадоксальна за своєю природою співпраця російського уряду з єзуїтами, була зумовлена, за спостереженням Г.Надтоки, низкою обставин. По-перше, у Росії єзуїти сприймалися як сила, котра здатна перешкодити поширенню революційної ідеології та антимонархічних тенденцій в імперії. По-друге, надання єзуїтам політичного та релігійного притулку трактувалося як вияв релігійної свободи та визнання їх заслуг у справі поширення народної освіти. Крім того, єзуїтський чинник розглядався в контексті далекосяжних планів уряду, спрямованих на створення в імперії незалежних від Ватикану католицьких церковних структур [Надтока Г. Католицизм в українських губерніях Російської імперії наприкінці XVIII – в першій чверті XIX ст. // Людина і світ. – 2001. - №4. – С. 13].

На наш погляд, влучно охарактеризував внутрішнє підгрунття інтересу російського самодержавства до діяльності Товариства Ісуса російський дореволюційний дослідник Ю.Ф.Самарін: «В останніх роках XVIII ст. і в першій чверті XIX ст. страх пекла і турбота про спасіння душ поступилися місцем страху революції і турботі про збереження безпеки царських династій. Єзуїти перші за всіх зрозуміли, в чому справа, і змінилися ще раз. – «Ви боїтеся революції, і не без підстав; вона вас обов'язково затопить, якщо ви не протиставите їй надійного оплоту. Цей оплот – ми. Ніхто чистіше за нас не вихолощує народів. Ми знаємо, чого ви хочете; вам потрібні сумирні й терплячі піддані; таких ми вам і поставимо; довірте нам тільки виховання юнацтва і спіть спокійно»... Єзуїти – закляті вороги революції та непідкупні стражі престолів, - ця тема нерідко з'являлася в указах імператора Павла I та в офіційній переписці державних діячів часів Олександра I» [Церковь в истории России (IX в. – 1917 г.): Критические очерки. – М., 1967. – С. 214].

За правління Павла I римо-католикам, зокрема єзуїтам, а також рицарям Мальтійському ордену⁸, було надано багато прав і свобод. Так, у січні 1797 р. імператором Павлом I та гротмейстером Мальтійського ордену Юлієм Рене Бальї графом Літта була підписана «Конвенция, заключенная с Государственным Орденом Мальтийским и Его Преимуществом Грот-Мейстером» про утвердження цього ордену в Росії [ПСЗ. – Т. XXIV. – №17.708. – С. 261-

⁸ Історія Мальтійського ордену, члени якого раніше називалися іоаннітами і родоськими рицарями, розпочинається з 1530 р. Саме тоді рицарі отримали від імператора Карла V у володіння Мальту з двома сусідніми островами Гоццо і Коміно, зобов'язавшись охороняти Середземне море і його побережжя від турків і африканських корсарів. По суті, Мальтійський орден став аванпостом християнських держав проти Оттоманської імперії, що досягла на той час апогею своєї могутності. Росія вперше зав'язує відносини з мальтійськими рицарями наприкінці XVII – на початку XVIII ст. з метою знайти у них підтримку проти турків.

268]. У ній російський цар, «висловлюючи приязнь і височайше своє благовоління знаменитому Мальтійському ордену», підтвердив і ратифікував «за себе і наступників своїх на вічні часи, у всьому просторі... запровадження згаданого ордену у своїх володіннях» [Там само. – С. 262]. Крім того, цей документ підтвердив постання Великого пріорства Російського, яке складалося з десяти командорств. На утримання новоствореного пріорства монарх виділив 300.000 польських злотих [Там само. – С. 262].

В імператорському маніфесті «О установлении в пользу российского дворянства Ордена Святого Иоанна Иерусалимского» від 29 листопада 1798 р. Павло I титулується «Великим Магістром ордену святого Іоанна Єрусалимського» [ПСЗ. – Т. XXV. - №18.766. – С. 455-458]. Це, до речі, був перший в історії випадок, коли православний володар став начолі католицького ордену.

Варто наголосити, що «мальтійський епізод» у біографії Павла I розглядається окремими дослідниками як спроба реалізувати теократичну ідею на вселенському рівні, а також як прагнення Павла I зміцнити авторитет західного християнства підтримкою Російської імперії і Православної церкви [Русское православие: веки истории / Науч. ред. А.И.Клибанов. – М., 1989. – С. 312]. З цього приводу Н.Ейдельман акцентував: «...союз царя-мальтійця із вселенською церквою – важлива мета для монарха, котрий збирається повернути всьому світу втрачений напрям. Йшлося не про зраду православ'я або перехід до католицизму: для Павла різниця церков була справою другорядною, малоістотною на тлі загальної теократичної ідеї, де наголос робився – не на теос (Бог), а на кратос (влада)» [Эйдельман Н.Я. Грань веков. Политическая борьба в России. Конец XVIII – начало XIX столетия. – СПб., 1992. – С. 77]. Такі погляди імператора базувалися на його глибокій вірі в божественне походження верховної влади. «Цинічна Катерина була доволі байдужа до релігії, однак пам'ятала, що вірити треба, і заохочувала до цього інших. Екзальтований Павло був більше схильний не до благочестивого православ'я, а, так би мовити, до «містики влади», коли виключна могутність російського самодержавства уявлялась вже не просто «причиною творення» російської історії, але зняряддям якогось вищого промислу» [Там само. – С. 57]. Відтак, уявлення цього російського імператора про царську владу мало явно «перебільшене значення», при чому, як це акцентує І.Лиман, саме в питанні керівництва духовно-релігійною сферою [Лиман І.І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття. – Запоріжжя, 2004. – С. 70]. Яскравим свідченням таких переконань Павла I став Акт про наслідування престолу від 5 квітня 1797 р., згідно з яким російський імператор проголошувався главою церкви. Саме це положення, по суті, констатувало фактичне співвідношення влади монарха і церкви в Росії на той час [Там само].

Більше того, виношуючи теократичну концепцію концентрації в руках монарха світської і духовної влади, Павло I навіть задумувався над ідеєю повного злиття католицизму і православ'я в Росії. Відомо, що єзуїтський

генерал Грубер подав царю записку про з'єднання церков. До обговорення цього проекту були навіть запрошені «синодальні персони». Але тодішній очільник Синоду, петербурзький митрополит Амвросій в особливій записці про владу Римської курії відкинув пропозицію єзуїта. Відтак наміри імператора Павла I наштовхувалися на відкритий спротив православної ієрархії. Тоді російський цар звернувся до реалізації інших своїх задумів: він домігся від нового Папи Римського Пія VII особливої булли, котра відновлювала в Росії орден єзуїтів [Церковь в истории России (IX в. – 1917 г.): Критические очерки. – М., 1967. – С. 214].

Важливим кроком цього монарха на шляху протегування Римо-католицької церкви на теренах Правобережної України став указ від 26 лютого 1797 р., за яким була створена Юстиць-колегія римо-католицького департаменту для представництва інтересів віруючих як римо-католицької, так і уніатської конфесій [ПСЗ. – Т. XXIV. - №17.836. – С. 493]. Указом від 29 січня 1798 р. головою департаменту Юстиць-колегії для римо-католицького та уніатського сповідань Павло I призначив могилівського католицького архієпископа С.Сестренцевича-Богуша [Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). - Ф. 22, оп. 6, спр. 3, арк. 375], водночас уніатським єпархіям не було дозволено мати своїх представників (або членів) у цьому департаменті.

Зміцнення позицій католиків на Правобережжі підштовхнули їх до спроб повернення втрачених позицій. Так, польські поміщики-католики посилили утиски православних, зокрема наvertsали їх в унію; декотрі уніатські священники зі своїми парафіянами, за підтримки поміщиків, повертали собі православні церкви, привласнювали їх і відправляли в них богослужіння.

У зв'язку з цим 18 березня 1797 р. імператор Павло I видав указ, за яким такі дії суворо заборонялися. *«Нині стало відомо, - сказано в цьому документі, - що в деяких приєднаних від Польщі держави нашої губерніях духовенство та поміщики римсько-католицького віросповідання, повертаючи на зло дану від нас ...свободу сповідання віри, явно утискують священнослужителів православної греко-російської церкви й не тільки таємним умовлянням, але навіть і силою відривають від церкви людей, які добровільно до неї пригорнулися, наvertsаючи їх в уніатство. Милосердно шкідуючи за таких неблагонамірених наших підданих та вважаючи причиною тут лише різницю в сповіданні, що народ тамтешній розділяє, пожадали ми спершу вжити заходів щодо відвернення міжусобних чвар, через те монаршим і батьківським гласом нашим повеліємо, щоби проживаючи в приєднаних від Польщі губерніях наших різних найменувань та чинів духовенство, поміщики й іншого звання люди римсько-католицького віросповідання не тільки не прилучали до нього таємно порадами та переконуванням, а чи явно й силою всякого роду вірнопідданих наших, які сповідують одну з нами православну греко-російську віру; але навіть не шкідили б свободі тим, хто з добровільного веління совісті самі від інших*

сповідань до православної церкви прилучатися побажують, не роблячи в жодному разі а ні найменшого перешкодження в правилах та священослужіннях на вівтарях цієї церкви й не ображаючи нічим священних та церковних її служителів, під загрозою за непослух цій нашій волі кари за всією суворістю закону» [ПСЗ. – Т. XXIV. - №17.879. – С. 512-513]. Отже, цей документ, наголошуючи на вільному віросповіданні представників усіх громадянських станів Російської імперії, водночас забороняв «таємним умовлянням і силою» відривати від Православної церкви віруючих, щоб повернути їх до унії.

Такі дії уніатів, на думку знаного дореволюційного історика, були причиною того, що імператор Павло I неприхильно ставився до унії та її adeptів. За його спостереженням, якщо монарх і давав якісь права Уніатській церкві, то лише як складовій частині Римо-католицької і всіляко намагався обмежити її самостійний розвиток [Батюшков П.М. Волинь. Історичні долі південно-західного краю. – Дніпропетровськ, 2004. – С.264].

Гадаємо, що саме в такому контексті слід розглядати указ імператора Павла I від 30 грудня 1797 р. на ім'я кам'янець-подільського генерал-губернатора Беклешева, яким було наказано активізувати розпочате ще Катериною II скорочення василіанських монастирів та відповідне розселення уніатських ченців.

Чітка спрямованість політики Павла I стосовно Уніатської церкви проявилася в низці наступних імператорських указів. Так, указом від 28 квітня 1798 р. в новоприєднаних областях було влаштовано шість латинських єпархій, а для уніатів – три. Для католиків призначалися: архієпископство Могилівське та єпископства Віленське, Самогитське, Луцьке, Кам'янецьке та Мінське. На допомогу кожному єпископові призначався вікарій, а архієпископові - три вікарія. Від місцевого єпископа мали залежати всі місця, чини та посади в єпархії; йому підлягали всі чернечі ордени, семінарії, школи та різні церковні й духовні установи. Зокрема, їм заборонялося брати чи тримати в себе іноземних духовних осіб, а також мати будь-які зносини поза межами імперії [ДАРО. – Ф. 22, оп. 6, спр. 3, арк. 769].

Уніатськими в межах Російської імперії ставали: архієпископство Полоцьке, очолюване архієпископом Іраклієм Лісовським, а також єпископства Луцьке та Брестське. Луцьким єпископом, осідок якого знаходився в Почаєві, став Степан Левинський, а брестським єпископом, резиденція якого була розміщена в Жировичах – Арсеній Глоневський [ДАРО. – Ф. 22, оп.6, спр.3, арк. 766]. Показово, що питання і проблеми церковного управління, ченців, шкіл, різних установ тощо уніатам було рекомендовано узгоджувати з указом про утворення шести католицьких єпархій. Іншими словами, функціонування Уніатської церкви на теренах Правобережної України в цей час офіційно було визнане, однак фактично вона знаходилася в підпорядкуванні Римо-католицької церкви.

Таке її становище було закріплене «Регламентом для церковей и монастырей римско-католического вероисповедания в Российской империи»

від 3 листопада 1798 р., що визначив структуру органів управління Римо-католицькою церквою та її відносини з державною владою [ПСЗ. – Т. XXV. - №18.734. – С. 436-438]. У ньому, зокрема, йшлося про підпорядкування білого і чорного римо-католицького духовенства винятково владі єпархіального архієрея (архієпископа чи єпископа). Крім того, чернечим орденам дозволялося мати провінціала, консультора і секретаря, однак і їх призначення проходило під наглядом архіпастиря єпархії. Цей регламент наголошував, що «кожен чернечий орден зобов'язаний всемірно служити імперії і сприяти її благу». Саме тому ченцям-василіанам, так само як і єзуїтам та піарам, котрих було названо монахами, «здібними до викладання наук», покладалося в обов'язок займатися освітньою діяльністю [ПСЗ. – Т. XXV. - №18.734. – С. 438]. Цей документ також підтвердив права римо-католицького духовенства на володіння маєтками. У ньому водночас підкреслювався обмежений характер цих прав: «...як села, фільварки, землі, ліси, городи, сінокоси, озера, рибні лови і всілякі тому подібні угіддя, а водночас і грошові суми, капітальні відсотки та інші білого й чорного духівництва надбання, суть їх спільний прибуток, то й забороняється всім монастирям продавати їх, дарувати й вимінювати, так само як і від них відбирати їх без особливого монаршого дозволу» [ПСЗ. – Т. XXV. - №18.734. – С. 436]. Таким чином, статус церковного землеволодіння Римо-католицької та Уніатської церков на Правобережжі визначався умовами компромісу з боку російського самодержавства: хоча ці церкви й зберігали за собою населені маєтки, однак вони не могли набувати нових володінь. Маєтки, що були в їхньому користуванні, розглядалися як державні, передані духовенству як корпоративному власнику в користування з обмеженим правом розпоряджатися ними [Зінченко А.Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX століття. – К., 1994. – С. 27].

Зрозуміло, що таке становище Уніатської церкви викликало незадоволення її ієрархії. Саме тому колишній уніатський митрополит Феодосій Ростоцький подав імператорові Павлу I прохання про призначення уніатських представників у римсько-католицьку колегію. Відповідь на нього не забарилася: «Уніати, оскільки вони прилучені до нас чи до католиків, *а не самі по собі* (виділене нами. – Авт.), членів (у римсько-католицькій колегії) не можуть мати» [Цит. за: Батюшков П.М. Волинь. Історичні долі південно-західного краю. – Дніпропетровськ, 2004. – С.265]. Зрештою, прохання папського нунція Літті про відновлення митрополії Уніатської церкви, надіслане Синоду, теж не отримало підтримки. Симптоматично, що проти її постановня виступив моголівський римо-католицький архієпископ С.Сестренцевич-Богуш. Саме він очолив Департамент католицького віросповідання в Міністерстві юстиції, якому були підпорядковані й уніатські єпархії [Стоколос Н.Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.): Монографія. – Рівне, 2003. – С.26-27].

Відтак, уніати не мали ні митрополита, ні самостійного управління, а підпорядковувалися управлінню римо-католицької колегії й віддавалися на волю останньої. По суті, Уніатська церква в такій ситуації виявилася цілковито підпорядкованою Римо-католицькій. Її ієрархи, позбавлені будь-якої самостійності, були підвладними римо-католицькому духовенству. Зокрема, в усіх розпорядженнях василіани не розрізнялися з римо-католицькими чернечими орденами. Іноді римо-католицька колегія розпоряджалася уніатськими монастирями, як своїми власними, зокрема віддавала їх латинським ченцям. Так, коли 1798 р. імператор Павло I дозволив діяльність у Росії французьких ченців-трапістів, то він наказав римо-католицькому архієпископові С.Сестренцевичу-Богушу розмістити їх у монастирях, що були під його владою. Той, у свою чергу, розпорядився передати трапістам василіанські монастирі, призначені для ліквідації. Зокрема, черниціям «Трапенського ордену» був відданий у повне їх розпорядження Оршанський василіанський монастир [ПСЗ. – Т. XXV. - №18.967. – С. 652]. Крім того, римо-католицький архієпископ С.Сестренцевич-Богуш клопотав перед Папою Римським про поставлення ним уніатських єпископів, що суперечило нормам і правилам латинського духовного відомства.

Про вибіркову політику царського уряду щодо Римо-католицької та Уніатської церков яскраво свідчать наступні дані. Так, якщо наприкінці XVIII ст. на Правобережній Україні діяло близько 200 римо-католицьких костельів, майже половина з яких знаходилася на Волині [Надтока Г. Католицтво в українських губерніях Російської імперії наприкінці XVIII – в першій чверті XIX ст. // Людина і світ. – 2001. - №4. – С. 11], то вже в першій чверті XIX ст. лише в Кам'янецькій єпархії (без Брацлавського та Балтського повітів) з'явилися 22 нові католицькі монастирі і костьоли [Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. Посібник: У 3-х книгах. – Кн. 3. кінець XVI – середина XIX століття. – К.: Либідь, 1994. – С. 223]. Для порівняння: якщо в 1798 р., згідно з реляцією Луцького уніатського єпископа, на Волині діяв 21 монастир (на Поділлі та Київщині відповідно 16 та 6), то в 1821 р. їх там налічувалося 26 [Там само. – С. 223]. Наведені дані переконливо свідчать, що царські урядовці були прихильнішими до Римо-католицької церкви: мережа її чернечих осередків зростала динамічніше.

Саме тому в цей час намітилася тенденція переходу як уніатів, так і православних – колишніх уніатів до католицизму, але вже переважно латинського обряду. Це зафіксовано в указі Сенату від 12 січня 1799 р., де було зазначено, що «не лише уніати, а й православні селяни прийняли римо-католицьку віру» [ПСЗ. – Т. XXV. - №18.818. – С. 526]. Наступне зніційоване урядом розслідування показало: до переміни віри селян ніхто не намовляв, однак багато з них були допущені ксьондзами до сповіді і причастя за обрядами Римо-католицької церкви, що було заборонено робити. З огляду на це, Сенат зобов'язував Волинське губернське правління відіслати всіх селян,

котрі перейшли «з греко-східного в римо-католицький закон», до Подільського архієпископа, аби він «обернув їх до раніше сповідуваної ними віри». Показово, що тих ксьондзів, які допустили православних до сповіді і причастя, за розпорядженням Сенату, слід було віддати під суд, а перехід віруючих «з греко-уніатської в римо-католицьку віру» пояснювався як «непорозуміння». Саме тому й ксьондзів рекомендовано було залишити «без всякого слідства», однак з тим, «щоб вони людей інших релігій не насмілювалися надалі підмовляти і приймати в римо-католицький закон» [Там само].

Виходячи з цього, можна припустити, що одним із вірогідних чинників даного процесу було усвідомлення римо-католицькими ієрархами неминучої в майбутньому ліквідації Уніатської церкви. Тому, фактично прибравши до своїх рук управління нею, римо-католицьке духовенство розраховувало посилити свої позиції на Правобережжі за рахунок колишніх та нинішніх уніатів. Крім того, ними враховувалося й доволі стабільне становище самого римо-католицизму, який за царювання Павла I отримав більше можливостей для розвитку в Російській імперії.

Ці розрахунки виявилися небезпідставними. Фактів повернення православних до унії, підтверджених документально, є велика кількість [Див. про це докладно: Жилюк С. І. Російська церква на Волині (1793-1917 р.). – Житомир, 1996. – С. 86-87]. Зокрема, упродовж 1797-1798 рр. у Володимирівському повіті до унії повернулися жителі сіл Литвижа, Замличів, Бенешова, Зимного, Горичева, Новосілок та ін. Масовий перехід до унії спостерігався в Дубнівському повіті, де уніати не лише повернули собі храми, а й навіть розпочали будівництво нових каплиць. Відмовилися від православ'я, в якому перебували вже третій рік, і селяни с. Білосток Луцького повіту. Вони готові були до будь-яких покарань, аби залишитися в унії [Там само. – С. 86-87].

Усе це викликало зрозумілу стурбованість Російської православної церкви. Синод та вищі її ієрархи намагалися домогтися від царя дозволу на більш рішучі дії щодо уніатів, як це було за часів Катерини II. Але коли Павлу I зробили з цього приводу доповідь, то він доручив генерал-прокурору Лопухіну відписати листа петербурзькому митрополитові Гавриїлу, в якому зауважив, що невдачі з приєднанням уніатів слід вбачати не в діях уряду, а в не добропорядній поведінці російського духовенства. Синод не чекав такого повороту справи, але мусив виконувати волю самодержця. Вищим ієрархам православних єпархій у Білорусі та в Україні було наказано, щоб вони «не осмілювалися робити уніатам ніякого насилля, під острахом засудження за всією суворістю законів і втрати чинів своїх» [Коялович М. История воссоединения западно-русских униатов старых времен. – СПб., 1873. – С. 390].

Таким чином, православне духовенство було позбавлене діяльної підтримки влади у справі форсованого навернення уніатів у православ'я, а тому могло використовувати з цією метою лише власні духовно-моральні

сили та засоби. Саме тому Російська православна церква вдалася до низки компромісів у боротьбі за «душі» віруючих Правобережної України. Показовим у цьому контексті є наступний епізод. 1797 р. уряду стало відомо, що багатьох уніатів від переходу до православ'я стримує прив'язаність до своїх священиків і звичних культово-обрядових дій. У зв'язку з цим Синод, задля подолання труднощів на шляху навернення уніатів до Російської православної церкви, указом від 14 вересня 1797 р. преосвященному житомирському Варламові рекомендував наступне: «Дозволити деякі обряди й хресні ходи, де вони бували, і навіть допускати до них місцевих священиків разом з православними, уникати суперечок про віру й берегти християнську любов» [Цит. за: Батюшков П.М. Волинь. Історичні долі південно-західного краю. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 269].

Зрозуміло, що політика Павла I стосовно Римо-католицької та Уніатської церков на тлі антиунійних заходів Катерини II справляла враження різкої зміни самодержавного курсу. Вона викликала невдоволення та роздратування не лише в Синоді, а й у певних католицьких колах, що звикли бачити «хлопську» Уніатську церкву у становищі безправної, безумовно підлеглої римо-католицькому управлінню. Православні ієрархи теж не були схильні до підтримки імператорських указів такого спрямування: на їх небезпідставну думку, за правової рівності умов для Православної, Римо-католицької та Уніатської церков реальну перевагу на місцях мала та церква, яку підтримував польський поміщик-католик. Тому реалії релігійно-церковного життя на Правобережжі, зокрема на Поділлі та Волині, полягали в наступному: домінував римо-католицький костьол, Уніатська церква була терпимою, а православ'я опинялося в незavidному становищі, що мало відрізнялося від доби польського володарювання. Російським православним ієрархам час від часу вдавалося домогтися урядових рішень та указів, які обмежували польський експансіонізм на українських та білоруських землях, забороняли уніатському духовенству служити в парафіях, що перейшли у православ'я, вимагали від римо-католицької колегії заборонити католицьким ксьондзам перешкоджати переходу уніатів у «греко-російський закон» [Православ'я в Україні / За ред. А.Колодного, В.Климова. – К., 1999. – С. 231].

У 1798 р. Синод повідомляв Сенатові, що «Римсько-католицька консисторія дозволила уніатським попам правити священослужіння в римських костьолах лише заради того, аби, прихиливши уніатських попів до себе, залучити через те в римську релігію й прихожан їхніх уніатів» [Батюшков П.М. Волинь. Історичні долі південно-західного краю. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – С. 266]. Преосвященний волинсько-житомирський Варлаам доносив Синодові, що уніатські єпископи, священики та поміщики умовляннями та всілякими утисками не тільки перешкоджають народові повертатися у православ'я, але й навернених спокушають до унії. Він зазначав, що окремі уніатські священики, котрі залишилися у своїх колишніх парафіях, звершують богослужіння в костелах,

у каплицях та в поміщицьких домах з пересувними антими́сами, продовжують правити й приходські треби, «ставлять нові церкви, виганяють православних священників, відбирають у них церковні землі та угіддя, збиткуються над Православною Церквою та її таїнствами, а поміщики наvertsають декотрі приходи просто в католицтво, попри буллу Папи Бенедикта XIV, що забороняє наvertsати уніатів у римо-католицьку віру» [Там само].

Православній Церкві доводилося докладати чимало зусиль, аби не допустити посилення впливу католицизму на віруючих. Зокрема, законом від 31 січня 1801 р. пом'якшувалися санкції за ухиляння православних – колишніх уніатів від сповіді. Заслуговує на увагу сам факт таких масових ухилянь, які, по суті, були виявом неприйняття ними Російського православ'я, специфічною формою протесту проти «оправославлення». Тому, замість штрафів, які інколи штовхали людей до іновір'я, вводилось церковне покаяння, а також дозволялося сповідатися у будь-який зручний час [Чупира В. Деякі аспекти міжконфесійних конфліктів у період становлення Подільської єпархії Російської православної церкви наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. 2006 р. Книга I. – Львів, 2006. – С. 638-639]. Однак поряд із певним послабленням тиску на тих, хто перейшов з уніатства у православ'я, церковна влада вимагала ретельного розслідування кожного випадку «зваблення» з православ'я «у присутності поліцейських і свідків». Церковна і світська влади дбали також про те, щоб винні були покарані, а особа, яка «звабилась» у латинство, через низку заходів для «увещання», була повернена в православ'я при свідках зі світського боку [Там само. – С. 639]. Так, зокрема, ще 1798 р. Сенат зобов'язував римо-католицький департамент, «щоб священники римського віросповідання, у випадку вінчання шлюбів, у яких одна особа буде греко-російського віросповідання, а інша – інакшої релігії, здійснювали попередні з російськими священниками домовленості... і всупереч прийнятих греко-російської церквою правил не вінчали, щоб тим самим не надати привід до спокуси тих, хто належить до православного віросповідання» [ПСЗ. - Т. XXV. – С. 120].

Підпорядкування уніатства російським самодержавством урядуванню Римо-Католицької Церкви, обмеження впливу світської влади на процес приєднання уніатів до Російської Православної Церкви, зокрема заборона православному духовенству здійснювати грубий тиск на населення Правобережжя, призвели до практичного припинення ліквідації унії. За цих обставин масового добровільного переходу уніатів до Російської Православної Церкви не відбувалося [Давидович Б.С. Судьбы православия и русской народности на Волыни в последнее столетие (1796-1896). – Почаев, 1896. – С. 9].

Висновки. Отже, в умовах гострої кризи абсолютизму в Європі, викликаній Французькою буржуазною революцією, внутрішня політика імператора Павла I була націлена на збереження та зміцнення засад

самодержавства в Росії. Церковна політика царизму наприкінці XVIII – на початку XIX ст. характеризувалася інтенсивним пошуком засобів для зміцнення церкви та активізації її ролі як важливого ідеологічного інституту російського самодержавства. Саме в цей час відбувається посилення втручання світської влади в справи церкви, поступове перетворення церковної організації у складову державного апарату.

Утворення окремого департаменту Юстиць-колегії для римо-католицького та уніатського віросповідань, запровадження шести латинських та трьох уніатських єпархій у межах Російської імперії засвідчили не лише реалізацію задекларованого російським самодержавством принципу віротерпимості, а й певну переорієнтацію в його релігійно-церковних пріоритетах. Вони, зокрема, полягали у сприянні та протегуванні Павлом I Римо-Католицькій Церкві, у підпорядкуванні якої практично опинилася Уніатська. Саме тому в роки правління цього імператора не лише гальмується перехід уніатів у православ'я (як було за імператриці Катерини II), але й відбувається зворотній процес часткового повернення православних в унію.

Зрештою, позбавлена самостійного управління, Уніатська церква стала заручницею політики вищих духовних римо-католицьких ієрархів, котрі, зважаючи на досить лояльне ставлення до них російського уряду та прагнучи зміцнити позиції римо-католицизму в Росії, розгорнули широку діяльність з навернення уніатів до латинства. Щоправда, її результати повною мірою стали очевидними вже за наступника Павла I, його сина і спадкоємця Олександра I.

А н о т а ц і ї

В статтє Р.Шеретюк «Дискурс правительственной политики Российской империи по отношению Униатской Церкви при правлении Павла 1 (1796-1801 гг.)» исследовано и проанализировано направления внутренней политики российского императора Павла 1, в частности раскрыта сущность и направленность правительственной политики Российской империи в религиозно-церковной области в 1796-1801 годах. Опираясь на Российское имперское законодательство названного периода, исследованы механизмы, методы и последствия реализации правительственной политики российского самодержавця по отношению к Униатской Церкви.

Ключевые слова: Униатская Церковь, униатские монастыри, униаты, император Павел I, Российская Православная Церковь, российское самодержавие, Общество Иисуса, латинские епархии.

Ruslana Sheretyuk: The discussion of governmental policy of the Russian empire as for Uniat Church during Paul the first rule (1796-1801) years. In Ruslana Sheretyuk article «The discussion of governmental policy of the Russian empire as for Uniat church during Paul the first rule (1796-1801) years» the way of domestic policy of the Russian emperor Paul the first is analyzed and investigated, the main points and the

direction of governmental policy of the Russian empire in the religions and church tsarina 1796-1801 years are shown.

Taking into account the Russian empire legislation of the indicated period, the mechanisms, methods and results of realization of governmental policy of the Russian self-state as for Uniat church are found out.

В. Воссіна * (м. Київ)

УДК 2, 28; 3, 32:322 + 327

ДИПЛОМАТІЯ СВЯТОГО ПРЕСТОЛУ ПРИ ВРЕГУЛЮВАННІ МІЖНАРОДНИХ КОНФЛІКТІВ (ПОНТИФІКАТ ІВАНА ПАВЛА ІІ)

Стаття В. Воссіної «Дипломатія Святого Престолу при врегулюванні міжнародних конфліктів (понтіфікат Івана Павла ІІ)» присвячена аналізу дипломатичних зусиль Святого Престолу у справі урегулювання міжнародних конфліктів в роки понтифікства Івана Павла ІІ. Конфлікторегулюючу активність Святого Престолу розглядається на прикладі трьох криз – аргентино-чилійського конфлікту 1978-1979 років, війни в Персидській затоці 1990-1991 роках і військових конфліктів, які супроводжували розвал Югословії (1990-то роки).

Ключові слова: Католицька Церква, Святий Престол, дипломатія Ватикану. Іван Павло ІІ, конфлікторегулюючий фактор, Персидська затока, СФРЮ.

Актуальність наукової теми. Дипломатія Святого Престолу завжди посідала особливу роль у глобальній політиці і міжнародних відносинах. Під час понтифікату папи Івана Павла ІІ ця роль багаторазово посилилася. Але якщо сам факт нарощення присутності Святого Престолу у світовій політиці й збільшення ефективності його дипломатії не піддається сумніву і відзначається у працях як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, то причини, що уможливили таке нарощення і перетворили Католицьку Церкву і Святий Престол як суб'єкт міжнародного права на дуже важливих акторів сучасних міжнародних відносин, лишаються не до кінця з'ясованими і такими, що викликають серйозні наукові дискусії. **Авторка поставила за мету** своєю пропонованою статтею зробити свій внесок у з'ясування питання про об'єктивні й суб'єктивні причини, які забезпечили дипломатії Святого Престолу особливе місце у міжнародних відносинах двох останніх десятиліть ХХ століття.

Аналіз досліджень з теми. Останнім часом з'явилася низка праць, автори яких здійснюють спроби проаналізувати як внесок Католицької

* Воссіна В. – здобувач Дипломатичної Академії при МЗС України.